

Bírálati vélemény Zsolnai Anikó „A szociális kompetencia fejlődése és fejlesztési lehetőségei gyermekkorban” c. akadémiai doktori értekezéséről.

Kevés olyan tudományos konstruktum van amelyet az ember életének minden szakaszában előszeretettel alkalmaznak a hatékony alkalmazkodás oki tényezőjének a megjelöléseként a humán tudományokban. A kompetencia fogalma ezek közé sorolható. A kompetens magzattól, a kompetens aggastyánig terjedelmes a lista. Mindezek ismeretében öröm olvasni egy olyan tudományos dolgozatot, amely árnyalt elemzésben gazdag, empirikus kutatások eredményeire építve tárja fel a kompetencia konstruktum és a hatékony alkalmazkodás összefüggését az óvodáskortól a serdülőkorig terjedő életszakaszban.

Az értekezés egy nagyívű monográfia, amely a szociális kompetencia konstruktum teljeskörű átvilágítása (értelmezési keretének kijelölése, a meghatározási kísérletek és modellek áttekintése) és integrált teóriájának megalkotása mellett, egy húsz évet átfogó olyan kutatássorozat eredményeit összegzi, amelynek fókuszában a szociális kompetencia alkotó elemeinek a fejlődése, a szociális készségek óvodás és kisiskoláskori differenciálódásának tanulmányozása, részletekbe menően pedig az agresszív és proszociális viselkedésben szerepet játszó szociális és érzelmi készségek és ezen készségek fejlesztésének lehetőségei állnak. A monográfia felerészben már korábban publikált eredményeket összegez, amelyekre építve vezeti fel a központi témát, a proszociális és agresszív viselkedésben közreműködő szociális és érzelmi készségek felderítésére szolgáló 2005-15 között zajló 10 éves kutatómunka legújabb eredményeinek bemutatását.

Tematikai elrendezésében az értekezés közel 100 oldalnyi irodalmi áttekintésben foglalkozik a szociális és az érzelmi kompetencia összefüggését magyarázó modellekkel, a kötődés és a szociális kompetencia kapcsolatának megvilágításával, a kötődés és a szocio-emocionális fejlődés közötti összefüggések bemutatásával. Az értekezés fő témáját adó szociális kompetencia fejlődésével foglalkozó kutatási előzmények kritikai elemzésére, a disszertáció közel 40 oldalt fordít összegezve a csecsemőkortól a serdülőkorig tartó életkori szakaszokkal kapcsolatos szociális kompetenciával összefüggő kutatások eredményeit, külön paragrafusban tárgyalva a fejlődést meghatározó intra-, és interperszonális tényezőket, a kulturális hatásokat, a családot, az iskola, a kortárs csoportok és a média szerepét. A disszertációban kulcsszerepet kap a szociális kompetencia alkotóelemeit tárgyaló fejezet, amelyben a szerző egyrészt világos megkülönböztetést tesz a sokszor szinonimaként kezelt fogalmak között, másrészt nemzetközi és saját kutatási eredményekre támaszkodva rangsorolja a szociális kompetenciát alkotó komponenseket, a módosíthatóság a fejlesztési

lehetőségek szempontjából arra a következtetésre jutva, hogy a pedagógiai kutatásoknak azon összetevők vizsgálatára kell összpontosítani, amelyek alkalmasak a fejlesztésre. Ezek pedig a szociális készségek. Az értekezés ezen kulcsfejezete Nagy József modellje alapján bravúros áttekintést ad a szociális képességek és készségek egymástól elkülönülő ugyanakkor egymásra épülő rendszeréről, megkülönböztetésük szempontjairól és az operacionalizálásuk során követendő eljárásokról. A szociális képességek és készségek más szerepet töltenek be a társas viselkedés működtetésében. „A szociális képességek öröklött és tanult alapszabályokat követve a szociális komponensek aktiválásával valósítják meg társas viselkedésünket. A szociális készségek a szociális képességek tanult elemei, olyan viselkedéstechnikai eszközök, amelyek mindig valamely specifikus célú és tartalmú viselkedés kivitelezésében működnek közre”. (133. o.) A szociális készségek működéséből következtethetünk a szociális kompetencia alakulására, mérési szempontból úgy fogalmazhatunk, hogy a szociális kompetencia változásának kimutatásához a királyi út a szociális készségeken keresztül vezet. A szociális készségek sajátossága ugyanakkor a helyzetfüggőség, amivel mind a mérés mind a fejlesztés szintjén kalkulálni kell.

Az értekezés 135 oldalnyi témafeldolgozó blokkja, amelyben minden fejezetet a gondolatmenet követését segítő tömör összefoglaló zár, jól készíti elő és könnyen befogadható teoretikus keretbe helyezi azt a kutatási programot, amelynek eredményeit az értekezés második blokkja „A szociális kompetencia fejlődésének és fejlesztésének empirikus vizsgálata” tartalmaz. Megítélésem szerint maga a kutatási program egy innovatív általánosítható algoritmus a szociális készségfejlesztés tudományosan megalapozott pedagógiai gyakorlatának.

A fejlesztő modell kimunkálásának algoritmus, amely mentén az értekezésben bemutatott vizsgálatok szerveződnek: a szociális kompetencia alkotóelemeinek azonosítása, ezen alkotóelemek módosíthatóságának tesztelése, a fejlesztéssel változtatható komponensek „természetes” fejlődési trendjének megrajzolása, a fejlesztésre szenzitív életkori szakaszok meghatározása a különböző komponensek esetén és végül a korosztályi és a nemi sajátosságokra érzékeny komplex fejlesztő program kidolgozása. A szociális fejlődést segítő programok korábban a kognitív összetevőkre irányultak, a disszertáció a szociális-affektív összetevőkre helyezi a hangsúlyt.

Az értekezésben bemutatott saját kutatások elméleti háttere a szociális kompetencia, az érzelmi intelligencia és a kötődés kutatás terén keletkezett empirikus eredményekből épül fel, egy integratív teóriában fogja át a társas viselkedés fejlődését és hatékonyságát befolyásoló egymással kölcsönhatásban álló individuális és környezeti tényezőket.

A szerző originális hozzájárulása a szociális kompetencia modellek bővítéséhez egy két alrendszerből, a szociális –érzelmi és a szociális-kognitív alrendszerekből felépülő integratív-szociális kompetencia modell, amelyben képesség és motívum részrendszerek szerveződése jelent további tagozódást. A képességrendszer elemei a szociális aktivitást kivitelező képességek, amelyek öröklött és tanult valamint implicit és explicit alapszabályokat követve valósítják meg a tényleges aktivitásokat. Az integratív szociáliskompetencia-modell képességrendszerének öt pillére: a szociális érdekérvényesítő képességek (együttműködés, segítség, versengés, vezetés), az érzelmi képességek: (érzelmek felismerésének, megértésének és szabályozásának képessége), a szociális problémamegoldó képesség (tájékozódási és megoldási képességek), a megküzdési stratégiák (a proszociális és az agresszív viselkedésben szerepet játszó érzelmi és szociális készségekkel összekapcsolódó megküzdési formák) és a szociális kommunikációs képesség.

A disszertáció az érzelmi kompetenciát és a szociális kompetenciát elkülöníthető, de egyes elemeikben átfedést mutató pszichés konstrukciók formájában értelmezi kiemelve azt, hogy a két konstrukció összefüggésrendszerére figyelemmel szükséges tanulmányozni egyrészt a szociális kompetencia fejlődését másrészt a fejlesztési lehetőségek kimunkálásának szempontrendszerét.

Az empirikus kutatások részletes bemutatása az értekezésben, a szerző 2005 és 2015 között végzett vizsgálataira fókuszálnak, amelyekben a központi célkitűzésként az óvodás és iskoláskorú gyerekek proszociális és agresszív viselkedését befolyásoló szociális és emocionális készségek azonosítása és fejlődési trendjének tanulmányozása szerepelt.

A szociális és érzelmi készségek óvodáskori fejlődésének monitorozása az agresszív és a proszociális viselkedéssel összefüggésben került a vizsgálatok fókuszába, 36-69 hónapos gyermekek különböző intézményekből származó, 119 fős mintájában. A keresztmetszeti és longitudinális vizsgálati elrendezésben, kulturális általánosíthatóság ellenőrzésével, önbeszámolás, pedagógus és szülő megfigyelőktől származó, társas helyzeteket szimuláló feladatokban mutatott viselkedések kódolásából adódó adatokra épülő integratív elemzések során, a kapott eredmények szerint a negatív érzelmek szabályozásában szerepet játszó viselkedések közül a másik fizikai bántalmazása, a tiltakozás fokozása és az egyezkedés az életkorral lineárisan növekedő előfordulást mutat, a negatív érzelmek kifejezése pedig az életkorral lineárisan csökken. Ugyancsak markánsan megjelenő trend, hogy az óvodai évek alatt az életkor előrehaladtával a segítségnyújtás, a csúfolkodás és a bosszantás egyre inkább jellemzője a gyerekek viselkedésének. A keresztmetszeti és a longitudinális vizsgálatok eredményeinek

összecsengése, az önbeszámoló és a pedagógusoktól származó értékelések hasonlósága, valamint az olasz és magyar óvodáskori mintában kapott eredmények azonossága meggyőzően jelzi az erre a korcsoportra jellemző fejlődési mintázat érvényességét. Az óvodatípusnak sincs módosító hatása a kapott trendek alakulására. A differenciált készségfejlesztés megtervezéséhez fontos eredményeket mutat be az értekezés a fiúk és lányok érzelmi-megküzdési készségének összehasonlítása kapcsán, változatos módszertani eszköztárral vizsgálva a proszociális viselkedés megalapozásában és az agresszív magatartás fenntartásában szerepet játszó megküzdési készségek fejlődési mintázatának alakulását, a kis és nagy csoportos magyar és olasz óvodás fiúk és lányok esetében. Általánosítható eredmény, hogy a pedagógusok a megküzdési készségek működését, a gyermekek önjellemzésével nagy részben hasonlóan értékelik, az életkori eltérések a pedagógusok értékeléseiből azonban markánsabban rajzolódnak ki. A kis, a középső és a nagycsoportos lányoknál diagnosztizáltak szerint a vigasztalás, a segítségnyújtás és a csúfolódás a verbális agresszió megjelenése nagyobb mértékben jellemző a középső és nagycsoportos lányokra. A fizikai agresszió (ütés) inkább a nagy csoportos fiúknál jelenik meg. A nagycsoportos fiúk gyakrabban bosszantják és csúfolják a társaikat, sűrűbben alkalmaznak fizikai bántalmazást és veszik el társaik játékát mint a lányok. A 36-69 közötti hónapokra vonatkozó longitudinális és keresztmetszeti vizsgálatok egybehangzó eredményei szerint, az életkor előrehaladtával a gyerekek kevesebb segítséget kérnek a különböző problémás helyzetek megoldására, nagyobb mértékben jellemző rájuk a kitartó ellenállás, gyakrabban próbálják meggyőzni társaikat és gyakoribb a vigasztalás is az idősebbeknél. Ezek az empirikus kutatási eredmények megerősítik a szociális kompetencia szerző által felvázolt fejlődési modelljét, amely a szabadságfok növekedését és a proszocialitás erősödését prognosztizálja az óvodás időszakra. A pedagógiai fejlesztés szempontjainak megválasztásához meghatározó ugyanakkor és az eredményekből kiolvasható, az a markáns fejlődési trend, hogy a szabadságfok növekedése erősen tükröződik lányoknál a verbális, a fiúknál a fizikai agresszióra utaló viselkedések felerősödésében is jelezvén azt, hogy már óvodáskorban szükség van olyan pedagógiai fejlesztő programokra, amelyekkel az agresszió kezelésében hatékonyan alkalmazható szociális készségek fejleszthetők.

A disszertációban bemutatott vizsgálatok második vonulata az óvodáskorban regisztrált fejlődési trend további alakulásának azonosítására irányult, keresztmetszeti és longitudinális elrendezésben a 8-10 és 12 évesek korcsoportjában, illetve a 8 és 12 év közötti életszakaszban követéses vizsgálattal tanulmányozva azt, hogy hogyan alakul a gyerekek agresszív és proszociális viselkedésében szerepet játszó érzelmi és szociális készségek fejlődési trendje, ha

a viselkedésüket különböző frusztrációs helyzetekben (önmaguk vagy társaik számára frusztráló) vizsgáljuk. Az a frusztrációs helyzetek kezelésénél a gyerekek által választott (preferált) megküzdési stratégiákra fókuszáltak, összehasonlítva a pedagógusok megfigyeléseit az önbeszámolókkal és külön elemzési szempontként szerepelt az, hogy a szülők iskolai végzettsége és az általuk nyújtott frusztrációs helyzetmegoldási modellek, hogyan hatnak a gyerekek megküzdési preferenciáira. Az eredményekből kiemelés érdemel, hogy ebben az életszakaszban - elsősorban az interperszonális frusztrációkkal kapcsolatban - az életkor előrehaladtával egyre nagyobb arányban verbális és fizikai agresszióval történik a megküzdés. A helyzetek kezelésén az anya iskolai végzettsége nem változtat lényegesen, ugyanakkor a szülők által mutatott helyzetmegoldási modellnek az interperszonális frusztrációk proszociális megoldását erősítő szociális készségek fejlődésére pozitív hatása van. A keresztmetszeti és a longitudinális vizsgálati eredmények több részmintában, különböző frusztrációs helyzetekben, önbeszámolás és megfigyelés adatok alapján arra utalnak, hogy az óvodáskorban regisztrált fejlődési trend, amely a verbális és a fizikai agresszió viselkedésbeli fokozódását mutatja, a kisiskoláskorban is jellemzője a gyermekeknek. A fiúk esetében a fizikai bántalmazás a preferáltabb stratégia. A proszociális megnyilvánulások terén, a lányok segítőkészebbnek mutatkoznak. Mind a pro- mind az antiszociális viselkedés preferenciája a szülők által nyújtott helyzetkezelési modellekkel összefüggést mutat.

A dolgozat harmadik tematikus része a szociális készségek fejlesztésének lehetőségeit elemzi és vizsgálja óvodások, kisiskolások és serdülők csoportjaiban. A kutatás kérdései között szerepelt, hogy intézményes keretek között milyen készség-csoportok fejleszthetők a legeredményesebben, milyen életkori periódusokban javasolt a fejlesztések ütemezése, milyen eszközökkel és módszerekkel lehet hatékony a fejlesztés. Az értekezés két életkori szakaszra koncentrált fejlesztés eredményét ismerteti, amelyek közül az egyik a DIFER programcsomag részeként, a szerző által összeállított a kritériumorientált pedagógia elvei alapján készült programfüzetben foglaltak szerint 4-8 éves gyerekek körében történt. A másik két évet átfogó fejlesztő programot a szociális készségek (együtműködés, konfliktuskezelés, tolerancia) fejlesztésére dolgozták ki 8-12 évesek korcsoportjára. A kontrollcsoportos módszert alkalmazva a két programcsomag hatásának ellenőrzésére, a két évig tartó, szisztematikus, intézményi keretek között folyó fejlesztés szignifikáns pozitív hatását lehetett igazolni a mért készségcsoportok vonatkozásában, a programban résztvevőknél a kontroll mintához képest. Az értekezés konklúziója, hogy az intézményes keretek között végzett fejlesztés is eredményre vezethet, ha a fejlesztésre kiválasztott

készségeket elővizsgálatok alapján térképezzük fel, ha a releváns a szenzitív életkori szakaszra ütemezzük a különböző készségek fejlesztését és a szociális-emocionális komponensekre integráltan ható fejlesztő módszertannal operálunk. A két, dokumentáltan szociális hatékonyságot erősítő fejlesztő program egyben empirikus validitásként is szolgál a szerző által kimunkált készségfejlesztő modell gyakorlati alkalmazásához.

Néhány kritikai észrevétel

Az értekezés formailag hibátlan, az idézésre vonatkozó előírásokat maradéktalanul követi, a 47 táblázat jól áttekinthető, a szövegezés olvasóbarát a világosan kifejtett gondolatmeneteknek köszönhetően a disszertációban közölt tartalmak könnyen befogadhatóak. A precíz kivitelezésben egyetlen zavaró tényező, hogy a 158. oldalon ugyanaz a nyolc sor közvetlen egymást követően kétszer szerepel.

További észrevételeim az adatok matematikai-statisztikai feldolgozásával és elemzésével kapcsolatosak.

A szociális készségek szintjének változása, módosulása (stagnálása, növekedése) az életkor előrehaladtával egymással kölcsönhatásban történik, a szerző által javasolt integratív kompetencia modellből is ez következik. Az adatok elemzésének szintjén ezt az egymásra hatást a vizsgálatokba bevont készségek vonatkozásában, többváltozós statisztikai eljárások alkalmazásával elemezve komplexebb megvilágításban láttatható a szociális készségek életszakaszokon átívelő változása.

A szociális készségek és az iskolai eredmény összefüggésének elemzésénél, valamint a szülők végzettsége és a gyermekek szociális készségének fejlettsége közötti összefüggés elemzésénél szintén relevánsabb a többváltozós statisztikai elemzések alkalmazása, a változókra külön-külön számított korrelációk helyett.

Általános megjegyzés a statisztikai elemzések eredményeinek közzétételével kapcsolatban a hatás méretek bemutatásának elmulasztása, illetve a hatásméretek értelmezésének elmaradása. Különösen a fejlődést tesztelő elemzéseknél a változás átlagok szintjén bekövetkező mértékét jelző szignifikancia próbák mellett az eredmények szintetizálhatóságához szükséges a hatás-méret ismerete mind a keresztmetszeti, mind a longitudinális vizsgálatok esetén, mivel a hatás méret a fejlődés mértékéről ad felvilágosítást.

Az értekezésben közölt több vizsgálatban szinte következetes eredmény, hogy a különböző korcsoportokban és a különböző szociális készségek és megküzdési próbálkozások esetén a gyermekek önbeszámolóiból és a tanároktól származó mérési eredmények eltérést mutatnak és ez az eltérés a gyermekek életkorának

növekedésével egyre markánsabbak. Az eredmények konstatálásán túl, az eltérések értelmezésére, az eltérések irányának magyarázatára a szerző nem tér ki. A védésen szívesen venném azt, ha a szerző értelmezést fűzne ezekhez a fejlesztési szempontok kialakítása illetve a mérések koherenciája szempontjából fontos eredményekhez.

Utolsó észrevételem a pszichológia tudományt művelő igényét jelzi, nem kimondottan kritikai észrevételt tartalmaz. A fejlődési trendet bemutató vizsgálatok eredményeinek közlésénél örömmel olvastam volna az eredmények értelmezését a releváns fejlődést magyarázó pszichológiai elméletek fényében. Gondolok itt pl. Ryan and Deci (2017) Self-determinációs elméletére, amelynek kulcsfogalmai (kompetencia, autonómia, kötődés), a disszertáció elméleti keretében is hangsúlyosan szerepelnek.

Összegezve a doktori mű tudományos eredményeit, az értekezésben közöltek újdonságát és eredetiségét a következőkben látom:

A disszertáció amely egy húsz évet átfogó kutatói, fejlesztői, tudományos munkásság eredményeit összegzi, három originális elméleti modellel és új módszereket alkalmazó, új összefüggéseket feltáró keresztmetszeti és longitudinális vizsgálatok eredményeivel járul hozzá a szociális kompetencia területén közel 60 éve folyó nemzetközi és hazai kutatásokhoz. Az egyik saját elméleti hozzájárulás, amely egyben megalapozója és kiindulópontja a szerző empirikus kutatásainak, az integratív szociális kompetencia modell.

A másik teoretikus hozzáadott érték a szerző részéről a területen folyó interdiszciplináris modellépítési próbálkozásokhoz, a szociális kompetencia fejlődési modelljének a kimunkálása, amely a saját évtizedeket átfogó empirikus kutatási program keretében végzett keresztmetszeti és longitudinális kutatások hipotéziseinek a megfogalmazásához, a fejlődési modell validitását ellenőrző vizsgálatok megtervezéséhez szolgált kiindulópontként.

Az értekezés szintén kiemelést érdemlő innovációja, a szociális kompetencia fejlesztés tudományos kutatások eredményeire épülő modelljének kidolgozása és tapasztalati érvényességének igazolása. A modell lelkét adó fejlesztési algoritmus általánosíthatósága révén elsősorban a pedagógiai gyakorlat nézőpontjából tekinthető jelentős hozzájárulásnak.

Az empirikus vizsgálatokból származó eredmények közül jelentős újdonságértékkel bír, a fejlesztéssel eredményesen befolyásolható szociális készségek fejlődési görbéjének megrajzolása, a fejlesztésre fogékony életkori szakaszok azonosítása a proszociális és az agresszív viselkedések módosulásában

szerepet játszó szociális és érzelmi készségekkel kapcsolatban az óvodáskortól a serdülőkorig terjedő időszakban.

Jelentős hozzájárulás a szociális kompetencia fejlődését tanulmányozó kutatásokhoz az értekezés azon 12-16 éves korúak körében végzett, nagymintás vizsgálatból származó eredménye, amely azonosította a szociális kompetencia stabil, az életkortól nem függő, ezáltal a fejlesztésre kevésbé érzékeny komponenseit.

Az értekezés két saját modell alapján kimunkált és validált, a 4-8 és a 8-12 éves korosztálynak szóló szociális készségfejlesztő program kidolgozásával gazdagította a fejlesztő pedagógia eszköztárát.

A hazai gyermekkori kompetencia kutatások fejlesztéséhez, a Szociális Készségek Kérdőív gyermek és pedagógus változatának, valamint a bábokkal szimulált helyzetek néven címkézett mérési eljárás adaptálásával járul hozzá.

A disszertáció megállapíthatóan hiteles adatokat tartalmaz. A fentebb felsorolt új tudományos eredmények alapján, amelyeket elegendőnek tartok az MTA doktori cím megszerzéséhez, a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartom és javaslom a jelölt számára az MTA doktora cím odaítélését.

Budapest, 2019 július 1.

Prof. Oláh Attila